

De Fynske Tysklandsarbejdere

Af Jytte Raun

På baggrund af sit historiespeciale fremlægger cand.phil. Jytte Raun en sociologisk undersøgelse af de fynske arbejdere, som lod sig hverve til arbejde i Tyskland under Besættelsen. Endvidere redegøres for deres motiver til tysklandsarbejdet. Arbejdernes hovedmotiv var i begyndelsen først og fremmest økonomisk betinget og præget af viljen til at tilpasse sig de nye tider. Vendepunktet i krigen resulterede i et skift i befolkningsstemningen, som kunne aflæses i tysklandsarbejdernes faldende antal, og de økonomiske begrundelser trådte i baggrunden til fordel for de politiske.

Tysklands erfaring med udenlandsk arbejdskraft de første krigsår

Den tyske oprustning i 30'erne og udskrivningerne til militæret på grund af krigsudbruddet i 1939 forårsagede en enorm mangel på arbejdskraft i Tyskland. I 1936 arbejdede 229.000 udenlandske arbejdere i Tyskland, men behovet steg de følgende år og tvang Tyskland til at forøge antallet af udenlandske arbejdere. I første omgang hvervede tyskerne frivillig arbejdskraft i de lande, med hvilke de havde overenskomster herom. Tyskland havde siden 1939 haft sådanne aftaler med Italien, Slovakiet, Ungarn, Kroatien, Bulgarien, Spanien og Rumænien¹.

Under 1. Verdenskrig havde tyskerne anvendt krigsfanger som arbejdskraft, ligesom der var tradition for, at polske landarbejdere tog arbejde i Tyskland. Da Polen i efteråret 1939 hurtigt var nedkæmpet af de tyske tropper, kunne tyskerne trække på erfaringerne fra 1. Verdenskrig og sætte de polske krigsfanger i arbejde. Allerede ved årsskiftet 1939/40 var der over 300.000 beskæftiget i det tyske landbrug². Samtidig fulgte man traditionen op og forstærkede hvervningerne af civile polske landarbejdere.

Selv om Polen havde stor arbejdsløshed, som voksede yderligere efter

---

1. Herbert, s. 56.

2. De forskellige talangivelser vedr. udenlandske arbejdere i Tyskland, der nævnes i dette afsnit, er hentet fra Ulrich Herberts disputats »Fremdarbeiter. Politik und Praxis des »Ausländer-Einsatzes« in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches«.

tyskernes angreb, gik det ikke så let som ventet med hvervningerne. Det skyldtes ikke mindst, at de polakker, der lod sig hverve, blev behandlet meget dårligt i Tyskland. Propagandaen fremstillede polakkerne som slaviske, primitive undermennesker, der var besejret, men alligevel næst efter jøderne udgjorde den største trussel mod Tyskland. Det hed videre, at man helst var fri for dem i Tyskland, men det var nødvendigt *midlertidigt* at anvende dem i produktionen på grund af krigen. Den tyske befolkning skulle tage sig i agt for dem, og derfor blev de forsynet med et P syet på tøjet, så de kunne kendes. Lignende kendetegn blev som bekendt indført for jøder i september 1941.

Det var altså kun, fordi det var absolut nødvendigt, at polakkerne fik lov til at arbejde i Tyskland. Den nazistiske ideologi om den germanske races overlegenhed blev fremhævet og udmøntede sig i den første »Erlaspaket« fra 8. marts 1940, som blev en milepæl i den nazistiske udlændingepolitik. Den forblev gyldig, til krigen var forbi, og kom til at danne forbillede for en forordning vedrørende østarbejderne to år senere.

Foruden indførelsen af kendetegn var der nedfældet en række regler, som skulle overholdes i omgangen med polakkerne. For at holde kontakten mellem polakker og tyskere på så lavt niveau som muligt, blev polakker udelukket fra det kulturelle liv og fra forlystelsessteder, og der blev indrettet specielle bordeller for polske mænd, ligesom man bestræbte sig på at hverve lige mange kvinder og mænd fra Polen, så der var mindst mulig chance for seksuelle kontakter med tyskere. Desuden skulle polakkerne helst anbringes isoleret og under kontrol. Deres bevægelsesfrihed blev indskrænket, og de kunne ikke benytte offentlige transportmidler. Begrundelserne for disse forbud var, at polakkerne ifølge den tyske propaganda erfaringsmæssigt var arbejdssky og uvillige og havde tendens til alkoholmisbrug og til ulovligt at forlade arbejdspladserne. Brud på disse regler ville blive straffet straks og i påkommende tilfælde med de strengeste politimæssige foranstaltninger, hvilket betød dødsstraf eller koncentrationslejr. Det er vanskeligt at afgøre, om disse strenge regler blev efterlevet, men noget kunne tyde på, at de ikke altid blev det. I hvert fald var det i maj 1940 nødvendigt at udvide reglerne med en ny bekendtgørelse, i følge hvilken tyske kvinder ville blive anbragt i koncentrationslejr, hvis de plejede omgang med polske krigsfanger i et omfang, som førte til »Verletzung des Volksempfindens«, der defineredes som selskabelig omgang og dans såvel som sexuel omgang.

Da det hurtigt rygtedes, hvilken behandling arbejderne blev udsat for i Tyskland, gjorde den polske befolkning alt for at undgå hvervning, selv om der var indført arbejdspligt for arbejdsløse. I midten af april 1940 var

der kun kommet ca. det halve af, hvad de tyske myndigheder havde ventet, og de så sig derfor nødsaget til at tvangsudskrive alle årgange mellem 1915 og 1925 til arbejdspligt i Tyskland.

I de første krigsår arbejdede hovedparten af de udenlandske arbejdere i landbrugssektoren. De tyske arbejdsanvisningskontorer havde en prioriteringsliste over forskellige arbejdsområder. Det vigtigste område efter landbruget var træindustrien, herefter fulgte jordforbedring/landindvinning, bjergværksdrift, banearbejde, byggeri af nye industrianlæg, gade-, kanal- og dæmningsbyggeri, teglværks- og stenbrudsdrift, staldbygning, tørvegravning og transport – altså ufaglært arbejdsmandsarbejde.

I maj 1940 var der i alt ca. 1,2 millioner krigsfanger og civile arbejdere i Tyskland, og det var allerede da klart, at tyskerne ikke kunne hverken videreføre eller vinde krigen uden disse udenlandske arbejdere.

Det var på dette tidspunkt, de første afrejser af tysklandsarbejdere fra Danmark fandt sted. Umiddelbart efter besættelsen af Danmark 9. april 1940 fremsatte tyskerne ønske om, at der blev stillet dansk arbejdskraft til rådighed i Tyskland, og allerede inden udgangen af maj var det første tyske arbejdsformidlingskontor åbnet i København.

Fra Norge kom kun et beskedent antal arbejdere til Tyskland, og fra Grækenland og Jugoslavien blev der hentet frivillig arbejdskraft, der dog medførte stadige vanskeligheder, da de dårligt tålte det kolde klima i Tyskland.

Med Frankrigs-felttoget åbnede der sig imidlertid nye muligheder for erhvervelse af arbejdskraft, og i slutningen af oktober 1940 var der indsat 1.2 millioner franske og britiske krigsfanger.

Over 50 % af dem blev placeret i landbruget, selv om det især var rustningsindustrien, der klagede over mangel på arbejdskraft.

Begrundelsen var, at det både administrativt og sikkerhedsmæssigt var lettere at organisere krigsfangerne i landbruget. Desuden var forventningerne om en hurtigt afsluttet krig stadig intakt, og i så fald ville de tyske soldater kunne vende tilbage til arbejdspladserne, hvor det især var de fagligt uddannede, der var mest savnet.

I takt med besættelsen af Belgien, Holland, Luxemburg og Nordfrankrig gik tyskerne i gang med at hverve frivillige arbejdere til Tyskland. De arbejdsløse blev registreret og forsøgt herved til Tyskland med løfter om understøttelse til deres familier. I tilfælde af afslag var sanktionen mistet arbejdsløshedsunderstøttelse.

Hvervekampagnerne i de besatte områder i vest lykkedes kun delvis. Kun i den flamske del af Belgien var antallet af civile arbejdere tilfredsstil-

lende for tyskerne. Ikke desto mindre steg de civile arbejders antal til stadighed.

Ideologisk betingede inddelinger af arbejderne

I princippet var vestarbejderne ligestillede med de tyske arbejdere, både når det drejede sig om forpligtelser og om løn, men mange udenlandske arbejdere følte sig alligevel snydt, fordi lønningerne og opsparringsmulighederne ikke svarede til det lovede. Beskæftigelsen af civile vestarbejdere var altså ikke problemfri, og de tyske arbejdere var heller ikke tilfredse. De mente, det var uretfærdigt, at arbejdere fra besejrede lande, især Frankrig skulle have bedre forhold end de selv havde haft efter Versaillesfreden.

Begrebet »vestarbejder« gav anledning til problemer, for hvem var det? Reichssicherheitshauptamt udsendte derfor 14. januar 1941 en bekendtgørelse, hvoraf det fremgik, at arbejdstagere af germansk afstamning var hollændere, danskere, nordmænd og flamlændere. »Fremdvölkische« arbejdstagere var franskmænd og walloner såvel som arbejdere af forskellige nationaliteter, som havde arbejdet før i Nordfrankrig – herunder polakker, tjekker, jugoslaver, slovakker, italienere o.s.v. Hermed var der ikke alene fem forskellige kategorier af udenlandske arbejdere i Tyskland (de to ovenfor nævnte grupper + civile polakker + polske krigsfanger og krigsfanger fra Frankrig og England), men også tre forskellige »slags« polakker, nemlig civilarbejderne fra Generalguvernementet, de der havde arbejdet i Nordfrankrig og krigsfangerne. Forvirringen var komplet, for der var særlige regler for hver gruppe.

I praksis var det umuligt at skelne mellem disse racemæssigt og politisk motiverede regler, og på arbejdspladserne og i den tyske befolknings bevidsthed dannede man sine egne »inddelinger« af fremmedarbejderne alt efter tradition, sædvane eller almindelig sund fornuft.

Inddragelsen af så mange udenlandske arbejdere ændrede strukturen på det tyske arbejdsmarked. Det dårligst betalte og lavest rangerende arbejde var nu overtaget af udlændinge, og myndighederne forudså, at det efter demobiliseringen ville blive svært at få tyske arbejdere til igen at overtage det. Den tyske arbejderklasses sociale stilling var blevet forbedret, og myndighederne kalkulerede med mulighederne for fortsat beskæftigelse af udenlandske arbejdere også efter krigsafslutningen, og den oprindelige tanke om midlertidighed begyndte således at vige.

»Russen-einsatz«

Forud for angrebet på Rusland havde Hitler udtrykkelig forbudt, at russiske fanger blev sat i arbejde i Tyskland. Der herskede en overbevisning om, at krigen hurtigt ville være afgjort, og det ville derfor ikke være nødvendigt at anvende russisk arbejdskraft. Propagandabilledet af russerne var lig med det, man havde tegnet af polakkerne i 1939: slaviske undermennesker, som på alle måder gjorde et negativt indtryk, og som ikke var værdige til at arbejde i Tyskland.

Det varede imidlertid kun kort tid, inden presset fra især rustningsindustrien om mere arbejdskraft blev så stort, at OKW³ i august 1941 fastlagde nogle grundlæggende principper for arbejdsindsats af russiske krigsfanger: antallet skulle begrænses til kun at omfatte det absolut nødvendige. De måtte kun indsættes på sådanne arbejdspladser, hvor de kunne arbejde i lukkede kolonner fuldstændig isoleret fra andre arbejdere. Disse kolonner skulle så afløse lignende kolonner med krigsfanger fra andre nationer (franskmænd, serbere, belgiere eller polakker), som så kunne rykke »op« i privatindustrien. I de næste måneder ændredes holdningerne til spørgsmålet om russiske arbejdere, og 31. oktober 1941 beordrede Hitler en omfattende »Russen-einsatz«. Det var på dette tidspunkt klart, at krigen ikke ville være afsluttet før vinteren, og der måtte derfor skaffes arbejdskraft til erstatning for de hjemvendte soldater, man havde håbet på. Desuden var det nødvendigt at rykke de mange fagligt uddannede krigsfanger, fremfor alt franskmænd op i hierarkiet, og med OKW's principper havde man fundet et kompromis, således at det kunne forsvares at bruge russisk arbejdskraft.

Selv om beslutningen om »Russen-einsatz« var taget, var der stadig mange betænkeligheder ved det. Foruden de »volkstumpolitische« forbehold, var der også angst for sabotage og spionage, ligesom myndighederne frygtede, at de tyske arbejdere skulle blive politisk »inficeret«.

Selv om hvervning i princippet var frivillig, blev der øvet et enormt pres på de civile russiske arbejdere, idet tyskerne standsede udlevering af madrationer til de arbejdsløse. Snart var der imidlertid heller ikke madrationer til dem, der havde arbejde, og arbejdslysten sank derfor yderligere.

Da først indsætningen af russerne var en realitet, slækkede myndighederne hurtigt på de strikse regler om, hvor de måtte indsættes og under hvilke sikkerhedsmæssige forhold. Der var hårdt brug for dem, og snart

3. OKW = Oberkommando der Wehrmacht. De russiske krigsfanger var underlagt OKW.

Dansk sporvognskonduktør i Langenberg ved Wuppertal.

hed det sig, at de krigsvigtige virksomheders behov gik forud for alt andet, og de ideologiske principer måtte skubbes i baggrunden.

Forholdene for russerne var endnu ringere end for polakkerne. På to måneder (fra november 1941 til januar 1942) døde der næsten 400.000. Af de ca. 3.3 millioner russiske krigsfanger var kun 5 % arbejdsdygtige. De civile russiske arbejders forhold var i mange tilfælde ikke bedre end krigsfangernes.

Indsatsen af de russiske arbejdere var en nødvendighed for overhovedet at kunne fortsætte krigen, men behandlingen af dem var så dårlig, at de enten døde eller var uarbejdsdygtige på grund af underernæring. De myndigheder, der var tættest på arbejdspladserne, og som bar ansvaret for at overholde leverancer, så mere på nytten end på ideologien og pressede på for at få en ordening, så arbejderne kunne få så meget bedre forhold, at de blev i stand til at arbejde. Men der var mange myndigheder, der beskæftigede sig med arbejdsforholdene: Arbeits- und Wirtschaftsministerium var inddraget, ligeså rustningsministeriet, Deutsche Arbeitsfront, OKW's militær- og rustningskontor, Fireårsplanens beskæftigelsesgruppe for arbejdsindsats, talrige rigssammenslutninger og erhvervsgrupper. Forsøg på at effektivisere arbejdsindsatsen førte til kompetencestridigheder, der igen udviklede sig til en regulær magtkamp.

I februar 1942 blev Fritz Sauckel⁴ udnævnt til generalbefuldmægtiget

4. Fritz Ernst Christoph Sauckel (1894-1946). Indmeldt i NSDAP i 1923, gauleiter i Thüringen 1927, medlem af landdagen 1927-1933, rigsstattholder i Thüringen og medlem af Rigsdagen 1933, rigsforsvarskommissær for kreds IX Kassel 1939, generalbefuldmægtiget for arbejdsindsatsen 1942, henrettet for krigsforbrydelser i 1946. Stockhorst, s. 357.

for arbejdsindsatsen og dermed ansvarlig for det videre forløb. Officielt var han underlagt Görings fireårsplan⁵, men politisk var han kun ansvarlig over for Hitler, hvilket gav ham gennemslagskraft over for de stridende myndigheder og organer.

Han hentede civile russiske tvangsarbejdere til Tyskland i stor stil. 20. februar 1942 blev der vedtaget en »Ostarbeiter-erlass«, hvis bestemmelser byggede på den »Polen-erlass«, der som nævnt var indført i 1939: Østarbejderne skulle forsynes med et påsyet »OST« på tøjet, så de kunne kendes, og forinden de »fik lov« til at komme ind i Tyskland, skulle de godkendes både lægeligt og sikkerhedsmæssigt. De skulle holdes isoleret, men i de tilfælde, hvor de undtagelsesvis arbejdede sammen med tyske arbejdere, var det en selvfølge, at tyskerne var overordnet i forhold til russerne.

I løbet af 1942 hentede Sauckel 1.480.000 civile russiske arbejdere og 456.000 krigsfanger til Tyskland. Mere end halvdelen af de civile var kvinder, der for de flestes vedkommende simpelthen var kidnappet og sendt afsted. Til trods for den katastrofalt dårlige forplejning, russerne fik, blev rationerne yderligere nedskåret i april 1942. Myndighederne blev tvunget til det, fordi også den tyske befolkning måtte affinde sig med en nedskæring af levnedsmiddeltildelingene. Befolkningen skød skylden over på de udenlandske arbejdere, som de mente fik for høje rationer.

Ved udgangen af 1942 var beskæftigelsen af udenlandske arbejdere i Tyskland modsætningsfyldt. Da først østarbejderne var indsat på de tyske arbejdspladser, var der ingen vej tilbage. De kunne ikke undværes, og intentionerne om at holde dem isoleret fra den tyske befolkning kunne ikke gennemføres. Alle steder, hvor der manglede arbejdskraft, blev de indsat. Snart havde tyskerne dem også helt inde på livet, idet russiske piger i stort tal blev placeret som tjenestepiger i de tyske hjem.

Forestillingerne om russere, polakker og andre »laverestående« folk forudsatte imidlertid, at tyskerne vandt krigen og blev i stand til at beherske Europa som et tysk herrefolk, men på dette tidspunkt var tvivlen begyndt at melde sig. Felttoget i øst gik ikke tilfredsstillende, og myndighederne måtte se i øjnene, at et tysk nederlag var muligt.

---

5. Fireårsplanen trådte i kraft med Hermann Göring som leder 18. oktober 1936. Formålet med den var at gøre Tyskland selvforsynende med en række råstoffer. I Hitlers »Denkschrift« fra august 1936 sammenfattes formålet til at både den tyske hær og den tyske økonomi skulle være rede til krig i løbet af 4 år.

Den totale krig

De tyske tab på østfronten bevirkede indkaldelse af flere tyske soldater og hermed yderligere mangel på arbejdskraft.

Alene i første halvår af 1943 manglede der ca. 1.5 millioner arbejdere, for at produktionsniveauet kunne holdes, og *alle* måtte nu inddrages. Goebbels iværksatte derfor kampagnen om den totale krig. I stedet for som tidligere at bekæmpe den tyske befolknings angst for at tabe krigen, udnyttede Goebbels den nu i sin propaganda. Hvis ikke alle kræfter blev sat ind, var muligheden for et nederlag til bolsjevikkerne der, og ligegyldigt hvordan den enkeltes forhold til nationalsocialismen havde været, så kunne man være sikker på, at bolsjevikkerne ikke ville skelne, men skære halven over på enhver. Kun hvis hver mand og kvinde gik fuldhjertet ind i kampen, ville en hurtig sejr være mulig. Sådan lød essensen af Goebbels »Sportspalast-tale« 18. februar 1943. De dårlige efterretninger fra fronten blev ledsaget af et forsøg på at tilnærme vest- og østarbejdernes status for på den måde at inddrage dem i den antibolsjevistiske kamp, som Tyskland angiveligt førte for hele Europa.

Til erstatning for de senest indkaldte soldater vendte Sauckel i begyndelsen af 1943 blikket mod Frankrig. Modstræbende måtte ministerpræsident Laval gå ind på at tvangsudskrive årgangene 1920/1922 til 2 års arbejdspligt i Tyskland. Til gengæld blev forholdene for 250.000 franske krigsfanger forbedret, idet deres status som krigsfanger blev ophævet. Nogle blev sendt hjem og andre blev overført som civile arbejdere.

Selv om der i de besatte lande efterhånden var udbredt uvilje mod at tage arbejde i Tyskland, steg antallet af eksempelvis arbejdere fra Frankrig, Holland og Belgien i løbet af 1943 med i alt 744.621. Antallet af russiske arbejdere steg med næsten 700.000, hvilket hovedsagelig skyldtes, at hæren på tilbagetoget tvang arbejdsduelige med tilbage til tyskbesatte områder. I store dele af de besatte østområder blev alle kvinder årgang 1924/25 og alle mænd årgang 1922/25 tvangsudskrevet. Med hærens tilbagetog blev hverveområdet imidlertid stadig mindre og mindre, og fra anden halvdel af 1944 spillede østområderne ikke mere nogen rolle.

Efter Mussolinis fald i sommeren 1943 kunne der indsættes ca. 600.000 italienske krigsfanger, som var en velkommen tilvækst af arbejdsstyrken. Sauckels forsøg på at rekrutere yderligere italiensk arbejdskraft mislykkedes totalt. Til trods for krigsudviklingen lykkedes det dog Sauckel efter Stalingrad-nederlaget at skaffe 2½ million arbejdere, hvilket må siges at være bemærkelsesværdigt, selvom det hovedsagelig var ved hjælp af terror og tvang.

I sommeren 1944 kulminerede antallet af udenlandske arbejdere med næsten 8 millioner.

De allieredes luftangreb på de tyske industriområder intensiveredes fra foråret 1944 og var medvirkende, til at organisationen i produktionen brød sammen. I mange tilfælde blev de ødelagte fabrikker ikke repareret, og tit var også de udenlandske arbejderes lejre ødelagte. Levnedsmiddelforsyningen var ofte afbrudt i dage eller uger, og de fremmedarbejdere, der ikke fik hjælp gennem det tyske nødkøkken, var overladt til at klare sig selv.

Mange steder brød organisationen sammen, fordi administrationsstederne var udbombet, og fortegnelserne over arbejderne gået tabt. Arbejderne stod i så fald både uden arbejde, mad og tag over hovedet. Mange flygtede for bomberne ud på landet, hvor der også var bedre muligheder for at skaffe sig føden. Andre forsøgte at klare sig igennem i byerne ved at slå sig ned i ruinerne og enten tigge eller stjæle sig til føden.

Det var ikke kun udlændingene, der var nødt til at klare sig på den måde, også mange tyskere havde mistet alt, og i mange storbyer opstod der en underverden af kriminelle: desertører, politisk forfulgte, undvegne straffefanger, fremmedarbejdere, krigsfanger, sortbørshandlere, eventyrere m.m. Der opstod regulære bander, som plyndrede, hvor de kunne komme til det. Myndighederne beskyldte dem for at være kommunistiske grupper og slog hårdt ned på dem, der blev fanget. Den tyske befolkning frygtede dem. De mente, at det især var østarbejderne, der havde dannet terror- og sabotagebander for at skade den tyske krigsførelse. Alle levede i angst og søgte at overleve, medens de ventede på, at krigen skulle få ende.

Det danske tysklandsarbejde

De danske arbejdere hørte til de privilegerede germanske vestarbejdere. Desuden indtog de danske arbejdere en særstilling i forhold til de øvrige vestarbejdere, hvilket skyldtes de politiske forhold.

Danmark var til trods for den tyske besættelse en suveræn nation med egen regering, lovgivning og administration. Tyskerne måtte gå kommandovejen, når de ville have noget gennemført, og de danske arbejdere havde et bagland, de kunne henvende sig til med klager eller praktiske problemer.

Der blev aldrig foretaget tvangsudskrivninger i Danmark, hvilket utvivlsomt kan tilskrives ovennævnte specielle forhold. Muligvis spillede

det også en rolle, at den danske regering straks efter besættelsen accepterede, at tyskerne måtte hverve 5.000 danske arbejdere til Tyskland⁶. En måned senere accepteredes hvervning af yderligere 6.000 og i august tiltrådtes en forøgelse af arbejdsstyrken til 18.000. I april 1941 anmodede tyskerne om 3.000 mand til militært byggeri i Norge, hvilket regeringen også var indforstået med, stadig under forudsætning af at arbejdet var frivilligt.

I efteråret 1941 forsøgte regeringen at forhandle sig frem til en ordning om fortsatte brændselsleverancer fra Tyskland mod, at der kunne hverves 5.000 mand til arbejde over jorden ved gruberne. Resultatet blev imidlertid, at der indførtes en bonusordning til de arbejdere, der ville påtage sig arbejde i minerne.

I dec. 1941 afviste regeringen et tysk krav om yderligere hvervning af dansk arbejdskraft til Organisation Todt i Norge. Begrundelsen for afvisningen var lav arbejdsløshed i Danmark. Den samme begrundelse blev givet i 1943 og 1944, hvor tyskerne pressede på for at få flere til at rejse til Tyskland.

Statens Udvandringskontors opgaver

Statens Udvandringskontor fik til opgave at tage sig af de arbejdere, der rejste til udlandet for at arbejde, men hvervningerne skulle tyskerne selv foretage. Der blev derfor i maj 1940 oprettet et tysk arbejdsanvisningskontor i København og senere fulgte filialer i Åbenrå, Odense, Århus, Ålborg og Nykøbing F.

Udvandringskontoret havde også til opgave at orientere arbejderne om deres rettigheder og pligter og bistå dem ved konflikter. Eksempelvis var det Udvandringskontoret, der udarbejdede det cirkulære, som oplyste om betingelser og fremgangsmåde ved hvervning til Tyskland. De Samvirken-de Fagforbund i Danmark sørgede for, at dette cirkulære blev udsendt sammen med en meddelelse om baggrunden for det til alle forbundsafdelinger, anvisningskontorer og kontrolsteder.

Herfra samt fra de tyske myndigheders annoncer i dagspressen blev arbejderne orienteret om, at der var arbejde at få i Tyskland. I princippet

---

6. PK, IV a, s. 418: Udenrigsministeren redegjorde på ministerrådsmøde for nødvendigheden af at imødekomme tyskernes ønske for at sikre fortsatte leverancer af brændsel fra Tyskland. Enighed om at fremskaffe dette antal – så vidt muligt ad frivillighedens vej.

var det frivilligt, om arbejderne ville tage afsted, men der kan næppe herske tvivl om, at der fra myndighedernes side i mange tilfælde blev lagt pres på arbejderne, for at få dem til at acceptere⁷.

De, der indvilligede i at tage arbejde i Tyskland, henvendte sig til et af de tyske arbejdsanvisningskontorer.

Arbejderne underskrev en arbejdskontrakt, der forpligtede til ½ års arbejde under den tyske arbejdsdisciplin og arbejdsordning, hvilket bl.a. betød, at det medførte straf at bryde kontrakten eller på anden måde »sabotere« arbejdet. Eksempelvis kunne ulovlige udeblivelser fra arbejdet medføre fængsel eller overførsel til nogle ugers ophold i en arbejdsopdragelseslejr. Arbejdere, der brød kontrakten ved i utide at rejse tilbage til Danmark, var udelukket fra at modtage arbejdsløshedsunderstøttelse i Danmark, ligesom det danske politi i nogle tilfælde var medvirkende ved tilbagesendelse af danske arbejdere til tyske arbejdspladser. At straffene blev ført ud i livet og ikke kun var trusler, ses af en række sager, hvor Statens Udvandringskontor måtte træde hjælpende til i tilfælde, hvor danske arbejdere var fængslet, anbragt i arbejdsopdragelseslejre eller i enkelte tilfælde i koncentrationslejre. Udvandringskontorets hjælp var også nødvendig ved dødsfald, som forekom blandt arbejderne både af naturlige årsager, efter bombardementer eller på grund af mishandling i arbejdsopdragelseslejrene.

Den normale arbejdstid var på 48 timer om ugen, men ved særlig forordning kunne den udvides til at omfatte indtil 60 timer om ugen. De danske arbejdere var omfattet af den tyske syge-, ulykkes-, invalide- og arbejdsløshedsforsikring, og bidrag til disse ordninger blev fradraget i lønnen, ligesom der blev foretaget fradrag for bidrag til »Deutsche Arbeitsfront«⁸, hvis opgaver kan sammenlignes med de danske fagforeningers. Indtil december 1941 måtte arbejdere, der ønskede at bibeholde deres rettigheder i en dansk fagforening, betale kontingent både til den tyske arbejdsfront og den danske fagforening. Herefter blev arbejderne i Tyskland fritaget for kontingentbetaling til fagforeningen og kunne efter hjemkomsten genindtræde i fagforeningen uden at miste deres tidligere rettigheder.

Udvandringskontoret blev kontakttled mellem de danske arbejdere og de tyske myndigheder. Pengeoverførsler fra arbejderne i Tyskland blev

7. Vedr. frivillighed se Tove Lunds diskussion s. 94-99 i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie nr. 2, 1972.

8. »Deutsche Arbeitsfront« var en partipolitisk sammenslutning af arbejdsgiver- og arbejderorganisationer. Fra januar 1941 havde organisationen et kontor i København, indtil det blev nedlagt i juni 1942.

Forsiden fra et tysk propagandaskrift. Begrundelsen for at f.eks. danskere skulle tage arbejde i Tyskland var bl.a.: »Vi maa undgaa det asiatiske Slaveri saavel som den amerikanske Trældom«.

administreret af kontoret, der også sørgede for andre økonomiske transaktioner, såsom udbetaling af bonus, forskud, erstatninger, udpantninger o.l.

Arbejderne havde mulighed for gennem Deutsche Bank i Berlin og Den Danske Landmandsbank at overføre opsparret løn til Danmark. Det tilladte beløb blev forhøjet nogle gange, men gifte arbejdere havde hele tiden ret til at overføre dobbelt så meget som ugifte. Begrebet »gift« blev fortolket ret frit fra tysk side, idet også forsørgere af forældre og lignende kunne blive henregnet til denne gruppe. I perioden fra juli 1940 til marts 1945 blev der i alt overført 228 millioner kr.

Arbejderne havde mulighed for at få tilsendt fødevarer og andre fornødheder fra Danmark. I Tyskland var der streng rationering på en række varer, og Statens Udvandringskontor udvirkede derfor, at der blev fremstillet nogle standardlevnedsmiddelpakker, som kunne købes for 17 kr. Hver pakke indeholdt 1812 gr. fineste smør, 1 kg fuldfed ost, ca. 900 gr. spegepølse, 250 gr. fineste leverpostej, 500 g. kogt skinke og 1 stk. hånd-sæbe. Kontoret sørgede for bestillinger, kontrol med kvaliteten af pakker-nes indhold og ekspedition til modtagerne. Behovet for disse pakker veks-

lede, men for de fleste var de et kærkomment tilskud til en til tider ret ensformig kost.

Fra dansk side var der bekymring for, at de danske arbejdere skulle modtage en ensidig tysk påvirkning under opholdet i Tyskland. Der blev derfor arrangeret kunstneriske turneer til nogle af de steder, hvor der arbejdede mange danske. Eksempelvis blev der vist danske film og optagelser fra den dansk-svenske fodboldlandskamp. Der var optræden af danske kunstnere og orkestre i forskellige genrer fra visesang til koncertarrangementer, og der blev givet revyforestillinger. Endvidere blev der fremsendt bøger og sangbøger til lejrene. Desuden stod Statens Udvandringskontor bag udgivelsen af et månedssblad for danske arbejdere »Hjemmefra«, som udkom fra begyndelsen af 1941. Efter udgivelse af fem numre blev det imidlertid standset fra tysk side og erstattet af et tysk ugeblad »Broen«, som Den tyske arbejdsfront udgav indtil januar 1945.

I september 1940 oprettede Statens Udvandringskontor en afdeling i Hamburg, som i november måned overgik til at være en officiel afdeling af Generalkonsulatet i Hamburg. Al korrespondance med Tyskland gik her igennem, og kontoret stod til rådighed med bistand til arbejderne. Der blev indrettet en forsamlingsbygning for danske arbejdere i Hamburg i november 1941, men den blev ødelagt under bombeangreb i juli 1943.

Der blev i Danmark oprettet flere foreninger for tysklandsarbejdere, men det viste sig hurtigt, at de havde tætte forbindelser enten til det danske nazistparti DNSAP eller til »Deutsche Arbeitsfront«, hvilket fik Statens Udvandringskontor til at modarbejde disse foreninger i lighed med »Social Rådgivning«, som på tysk ønske blev oprettet i april 1944. Alle disse tiltag vidner om, at der blev ført en ideologisk kamp mellem Statens Udvandringskontor og de tyske myndigheder.

Statens Udvandringskontor udarbejdede en række statistikker over de afrejste arbejdere, ligesom hver afrejst blev registreret på et kort efter de transportlister over afrejste, kontoret modtog fra det tyske arbejdsanvisningskontor. Der blev oprettet i alt 110.000 kort. Der blev desuden samlet 180 aktpakker med principielle sager, herunder en for Frikorps Danmark, en for SS, en for Regiment Nordland og en for Schalburgkorpset, indeholdende personoplysninger om medlemmerne. Efter aktionen mod politiet i september 1944 blev pakkerne tilintetgjort, men alle navne blev noteret på lister og anbragt udenfor kontoret og ved Befrielsen overdraget frihedsbevægelsen. Det samme blev lister over medlemmer af Sommerkorpset og Hipokorpset samt et særligt kartotek over sabotagevagter for Organisation Todt.

Udvandringskontoret havde altså nøje kontrol med hvem og hvor man-

ge der afrejste, men først fra januar 1944 blev oplysninger om hjemkomstdato noteret. Det var altså ikke muligt at opgøre hvor mange, der befandt sig i Tyskland ad gangen. Her var man overladt til at skønne. Efter de sandsynlighedsberegninger, Udvandringskontoret foretog, fremgår det, at der frem til midten af 1943 skønnedes at være knap 30.000, hvorefter antallet hurtigt halveredes for ved udgangen af 1944 at være nede på knap 7.000.

De fynske tysklandsarbejders sociale struktur

I nærværende undersøgelse er der som alternativ til stikprøvemethoden valgt et geografisk undersøgelsesområde, nemlig Fyn.

Det er ikke ualmindeligt at bruge Fyn som et repræsentativt eksempel, idet øens naturlige afgrænsninger og befolkningstyper gør det muligt at tale om Fyn som en slags »Mini-Danmark«. Af Statens Udvandringskontors arkiv fremgik det desuden, at der var foretaget 8.660 afrejser herfra, hvilket var en overskuelig population at arbejde med.

En nøjere undersøgelse viste imidlertid et lidt højere antal nemlig 8.738⁹. Undersøgelsens resultat er fremkommet på basis af transportlisterne i Statens Udvandringskontors arkiv. For hvert afrejsested er der afleveret en transportliste opdelt efter bestemmelsessted i Tyskland. Listerne indeholder de afrejstes navn, fødselsdag og fødested, civilstand, adresse, erhverv og oplysning om den afrejste var tysktalende eller ej.

Oplysninger fra de transportlister, der vedrører afrejser fra Fyn, er overført til EDB i en database.

Efter bearbejdelse af databasen er der udarbejdet en række statistikker, som besvarer spørgsmålene om de fynske tysklandsarbejders antal, alder og civilstand. Desuden fremgår det, om de havde deres bopæl i by eller på land. Det er også konstateret, hvilken form for arbejde de blev antaget til, og hvor de blev placeret geografisk i Tyskland.

---

9. Under registreringen er antallet i hver transport til stadighed kontrolleret med Udvandringskontorets statistik. Differencen opstår ved, at der i enkelte tilfælde er glemt en transport i statistikken, og i andre er der undsving på nogle få, hvilket må tilskrives unøjagtigheder ved udarbejdelse af statistikken.

Antal

De fynske afrejser udgør 8,7 % af samtlige afrejser på landsplan¹⁰. Fyns befolkning udgjorde på denne tid¹¹ 9,5 % af hele landets befolkning. Den fynske andel af tysklandsarbejderne ligger altså lidt under, hvad der kunne forventes. En del af forklaringen på det er, at afrejserne i de første måneder (maj og juni 1940) udelukkende foregik fra København. I hele perioden rejste en stor del herfra, og som denne undersøgelse også viser, var det at tage arbejde i Tyskland et udpræget byfænomen.

I tabel 1 vises det månedlige antal afrejser. Der kan konstateres klare

Tabel 1: Antal fynske afrejser fordelt månedsvis

	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Januar		513	393	235	57	35
Februar		269	284	152	56	11
Marts		278	240	99	51	10
April		132	172	59	48	
Maj		207	135	100	42	
Juni		143	160	58	0	
Juli	577	84	98	58	0	
August	347	207	112	44	0	
September	362	202	146	63	7	
Oktober	408	400	171	74	19	
November	580	325	219	107	16	
December	48	42	66	0	17	
I alt	2322	2802	2196	1049	313	56

sæsonudsving, idet okt./nov. og jan. var de hyppigste afrejsemåneder. December måned ligger hvert år helt i bund, hvilket formentlig skyldtes julen. Ellers optræder de laveste tal i sommermånederne. I sidste halvår af 1940 rejste i alt 2.322 og i hele 1941 2.802. Der er registreret 2.196 afrejser

10. Samtlige afrejser på landsplan er af Statens Udvandringskontor opgjort til 100.056. Tallet omfatter alene det antal, som rejste efter hvervning gennem de tyske arbejdsformidlingskontorer. Der blev desuden på landsplan foretaget 27.854 afrejser af arbejdere, ansat i danske firmaer med entrepriser i Tyskland (heraf udgjorde de fynske afrejser 1.000).

11. Folketællingen 5/11 1940. Statistiske Efterretninger 1941, s. 140.

i 1942, men i okt./nov. er tallene væsentligt lavere end de tilsvarende årene før, og i 1943 er tallene mere end halveret, idet der i alt er registreret 1.049 afrejser og kun 313 i 1944. Frem til 27. 3 i 1945 rejste kun 56. Tolkningerne vedr. afrejsernes fordeling vil blive behandlet i forbindelse med en analyse af årsagerne til afrejserne.

De fynske afrejsetal afviger ikke fra tallene på landsplan, og det bekræftes hermed, at der ikke er forhold på Fyn, som adskiller området fra det øvrige land.

De 8.738 afrejser er foretaget af 6.754 forskellige personer, idet 5.331 kun er rejst een gang, 1.020 er rejst to gange, 289 tre gange, 82 fire gange, 22 fem gange, 8 seks gange, medens 2 er rejst syv gange. I forbindelse med disse tal må det bemærkes, at resultatet er fremkommet alene på baggrund af de fynske registreringer. Det kan ikke udelukkes, at de samme personer er rejst flere gange, men med afrejsesteder beliggende uden for Fyn. At dette ikke var ualmindeligt fremgår af interviews med tidligere tysklandsarbejdere.

I registreringerne forekommer ligeledes personer med bopæl uden for Fyn, men som af en eller anden grund afrejste fra Fyn. Nogle af disse havde adresse i Jylland, tæt på Lillebæltsbroen, og det har været lige så let at rejse til Odense som til en af afrejsebyerne i Jylland. Lignende forhold kan gøre sig gældende for de områder på Fyn, hvor der har været lige så let adgang til de nærmeste jyske byer som til Odense. Af interviewene fremgår ligeledes, at rejsekammerater, midlertidigt ophold hos familie eller venner eller hvervning til bestemte arbejdssteder spillede en rolle for afrejsestedet.

Det er heller ikke ensbetydende med, at arbejderne kun har været afsted $\frac{1}{2}$ år pr. registreret afrejse. Det er kun tilfældet de gange, hvor arbejderen har været hjemme i Danmark og her har skrevet en ny halvårlig kontrakt. De arbejdere, der ikke rejste hjem, men forlængede deres kontrakt i Tyskland, er kun blevet registreret, da de rejste ud af landet. Det kan muligvis være forklaringen på, at de tal på danske arbejdere i Tyskland, der meddeltes fra tysk side, var højere end Statens Udvandringskontors sandsynlighedsberegninger.

Tabel 2 over det skønnede antal fynske arbejdere i Tyskland på een gang skal derfor læses med ovennævnte forbehold i tankerne, idet der ved udarbejdelsen er gået ud fra, at alle rejste hjem efter $\frac{1}{2}$ års ophold. Den viser, at det tidspunkt, hvor der var flest fynske arbejdere beskæftiget i Tyskland, var perioden fra nov. 1940 til marts 1941.

Tabel 2: Skønnet antal fynske kvindelige arbejdere i Tyskland – fordelt månedsvis i perioden september 1940 til marts 1945

1940		1941		1942		1943		1944		1945	
		jan.	106	jan.	130	jan.	136	jan.	93	jan.	11
		febr.	130	febr.	136	febr.	134	febr.	94	febr.	28
		marts	112	marts	154	marts	143	marts	86	marts	25
		april	98	april	139	april	118	april	76		
		maj	98	maj	148	maj	119	maj	61		
		juni	111	juni	170	juni	130	juni	61		
		juli	102	juli	144	juli	116	juli	41		
		aug.	96	aug.	136	aug.	110	aug.	32		
sept.	33	sept.	90	sept.	127	sept.	103	sept.	25		
okt.	63	okt.	108	okt.	142	okt.	113	okt.	24		
nov.	87	nov.	104	nov.	141	nov.	110	nov.	20		
dec.	90	dec.	91	dec.	123	dec.	92	dec.	14		

Der var 718 kvinder blandt de afrejste, hvilket vil sige 10,6 % af alle afrejste personer. På landsplan udgjorde kvinderne 11 %¹².

Det fremgår af tabel 3, hvorledes kvindernes afrejser er fordelt månedsvis. De afviger ikke fra de samlede tal i okt./nov. og jan., men kvindernes afrejser viser ikke så store sæsonudsving, og antallet af afrejser falder ikke så markant. Først i 1944 aftager antallet af afrejser væsentligt. På landsplan gør de samme forhold sig gældende som for de fynske kvinders vedkommende. Det anderledes mønster i kvindernes afrejser vil også blive behandlet i afsnittet om årsagsforklaringerne.

I en del tilfælde vidner navne og adresser om, at ægtepar er rejst sammen om ikke til samme arbejdsplads så til samme by. Der findes også registreringer af børn, som er rejst sammen med moderen. Når det drejer sig om personer med almindeligt forekommende efternavne og i en række tilfælde kun bynavn som adresse, er det umuligt med sikkerhed at identificere ægtepar. Noget tyder dog på, at i de tilfælde hvor børn er rejst med moderen, drejer det sig om hele familier, der er flyttet til Tyskland, idet registreringerne i overvejende grad omfatter gifte mødre. Tilsyneladende er disse registreringer ikke fuldstændige, idet de kun forekommer i 1942.

12. Afrejste kvinder på landsplan 14.136 iflg. Karsten Mathiasen og Therkel Stræde, Die dänischen Arbeiter in Deutschland 1940-45. Kurze Übersicht. Kbh., 1984.

Formentlig har den, der førte listerne i 1942, anset det for rigtigst også at anføre børnenes navne og alder, medens dem, der har ført listerne på de øvrige tidspunkter kun har registreret de personer, der skulle arbejde i Tyskland. Der har sikkert fundet afrejser sted af familier med børn i hele perioden.

Tabel 3: Antal afrejser – fynske kvinder fordelt månedsvis

	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Januar		16	46	33	20	11
Februar		24	24	17	9	3
Marts		15	27	27	12	2
April		16	19	9	9	
Maj		24	29	29	11	
Juni		16	25	18	0	
Juli		7	20	19	0	
August		18	16	8	1	
September	33	9	18	20	4	
Oktober	30	34	34	19	8	
November	24	20	28	23	7	
December	3	3	7	0	6	
I alt	90	202	293	222	87	16

Aldersfordeling

Aldersfordelingen på de afrejste personer vises i tabel 4. De 20 årige tegnede sig for den største andel, og gruppen med 18-21 årige var størst efterfulgt af de 22-25 årige og de 26-29 årige. Tendensen er, at jo ældre personer er, des færre afrejser foretages der. Gennemsnitsalderen var 28 år. Den yngste var 14 år og den ældste 77 år.

Kvindernes aldersfordeling er trukket ud og vises i tabel 5. Ligesom i tabel 4 er der også her flest 20 årige, og tendensen i grupperne er den samme bortset fra gruppen med 14-17 årige. Hos kvinderne er antallet i denne gruppe forholdsvis større end i samme gruppe vedr. samtlige afrejste og bevirker, at kvindernes gennemsnitsalder kun blev 24 år. De yngste blandt kvinderne var 14 år, medens den ældste kvinde kun var 57 år.

Som det ses, var det hovedsagelig unge mennesker, der tog afsted. De ældre, hvoraf flere var gift og havde familie, har nok haft sværere ved at

tage beslutning om at rejse hjemmefra for ½ år ad gangen. Desuden passer det meget godt med fagforeningernes politik om at opfordre især unge, ikke-forsørgere til at tage afsted. Mange har uden tvivl foretrukket det frem for de ungdomslejre, der var oprettet for unge arbejdsløse.

I Statens Udvandringskontors akter fremgår det, at der har været mange problemer med specielt de meget unge kvinder. I en række tilfælde var de så dårligt aflønnet, at det blev betragtet som umuligt at eksistere for lønnen, hvorfor det frygtedes, at en del ville havne i prostitution.

I oktober 1942 stillede Arbejds- og Socialministeriet forslag til Udenrigsministeriet om, at det blev forbudt kvinder at lade sig hverve til arbejde i Tyskland. Hvis et sådant forbud ikke var muligt, tilrådede ministeriet, at der blev gennemført en ordning, hvorefter der kun kunne hverves kvinder over 25 år eller i hvert fald over 20 år. Som det fremgår af undersøgelsen, blev forslaget ikke gennemført.

Tabel 4: Grupperet aldersfordeling samtlige afrejste

Alder	Antal
14-17 år	166
18-21	1825
22-25	1415
26-29	1150
30-33	660
34-37	518
38-41	364
42-45	268
46-49	174
50 år og derover	214

Gennemsnitsalder: 28

Tabel 5: Grupperet aldersfordeling, kvinder

Alder	Antal
14-17 år	53
18-21	287
22-25	158
26-29	91
30-33	48
34-37	32
38-41	22
42-45	14
46-49	10
50 år og derover	3

Gennemsnitsalder: 24

Civilstand

På afrejsetidspunktet var 2.470 gift, 4.253 ugift og i 31 tilfælde var der ingen oplysning om civilstand.

Hos kvinderne var andelen af ugifte større end i det samlede tal, idet 707 var ugifte mod 196 gifte og 7, hvor der ingen oplysning var om civilstand.

Fordelingen på civilstand hænger naturligt sammen med aldersfordelingen, hvoraf det bekræftes, at der procentvis var flest ugifte i de aldersgrupper, hvor det største antal tysklandsarbejdere befandt sig.

Som tidligere nævnt må det betragtes som det mest almindelige, at de gifte kvinder rejste sammen med deres mænd.

Geografisk fordeling på land og by

Ved registreringen er der foretaget en sondring mellem personernes geografiske tilhørsforhold, således at alle med adresse i en af de fynske købstæder er regnet som byboende, medens alle uden for købstæderne regnes som boende på landet. Herefter viser det sig, at der var over dobbelt så mange byboende som landboende, idet 4.484 havde bopæl i en købstad og 2.020 uden for købstæderne. 267 havde adresse uden for Fyn og i 3 tilfælde manglede adresse i transportlisterne.

Sammenholdes disse tal med hele den fynske befolknings fordeling på land og by iflg. folketællingen 5/11 1940, viser der sig at være usædvanlig mange byboende tysklandsarbejdere (69,4 % mod hele Fyns 38,5 %). På forhånd kunne man formode, at mange landbrugsmedhjælpere kunne være blevet fristet til at rejse til Tyskland til et bedre lønnet job med kortere arbejdstid. Dette holder imidlertid ikke stik, idet tysklandsarbejdet viste sig at være et udpræget byfænomen.

Stillingsbetegnelse

I transportlisterne er anført, hvilken stilling den enkelte er antaget til. Vedkommende kan udmærket have haft en anden uddannelse end det arbejde han/hun blev antaget til at udføre. F.eks. kendes fra interviewene eksempler på, at en mejerist og en værktøjsmager tog arbejde som bygge-medhjælpere.

Betegnelserne er registreret som de er anført i transportlisterne. De hyppigste stillingsbetegnelser er: arbejder/arbejderske, byggemedhjælper, jord- og betonarbejder/jordarbejder og maskinarbejder. Netop betegnelsen: maskinarbejder er lidt problematisk, idet begge de tyske betegnelser: Metallfacharbeiter og Schlosser er oversat til maskinarbejder. En dansk maskinarbejder er lig med en faglært arbejder, medens de to tyske betegnelser kan betyde, at vedkommende har gennemgået en kortere oplæring og herefter betegnes som Metallfacharbeiter eller Schlosser. I ma-

teriale forekommer betegnelsen: Umschüler, som her er oversat til omskolingselev. En del af disse omskolings elever forekommer senere i materialet som enten Metallfacharbeiter eller Schlosser. Maskinarbejdergruppen er derfor højst sandsynlig for stor, når der ses på fordelingen af faglærte og ufaglærte. Kun 26 % var ansat til at udføre et faglært arbejde. De største grupper inden for det faglærte arbejde var maskinarbejdere, malere, tømrere og murere, medens det inden for det ufaglærte arbejde var arbejdere/arbejdskere (på fabrik), byggemedhjælper, jord- og betonarbejdere/jordarbejdere og transportarbejdere.

Opdeles det faglærte og ufaglærte arbejde i grupper som vist i tabel 6, fremgår det, at de største grupper både hvad angår faglært og ufaglært arbejde er byggeri og industri, medens transport/kommunikation også udgør en væsentlig del af det ufaglærte arbejde.

Når så stor en del af arbejdsstyrken til Tyskland var ufaglært, selv om det var faglært arbejdskraft, Tyskland havde mest brug for, hænger det uden tvivl sammen med, at arbejdsløsheden i Danmark var størst blandt de ufaglærte, og det var derfor denne gruppe, som meldte sig.

Hvis en person er rejst flere gange, er det ikke ensbetydende med, at vedkommende har haft den samme stillingsbetegnelse hver gang. Som regel er det beslægtede stillingsbetegnelser, men der er også tilfælde, hvor en arbejder den ene gang har haft et faglært arbejde for den næste gang at blive beskæftiget med ufaglært arbejde eller omvendt.

Med hensyn til kvindernes stillingsbetegnelser er den klart største gruppe arbejdersker (på fabrik). Herefter følger hushjælper og sporvognskonduktører. Hos kvinderne er kun 8 % antaget til et faglært arbejde.

I erhvervsgruppeopdelingen (tabel 7) er den største gruppe inden for det faglærte arbejde kontor/handel, og den helt dominerende ufaglærte gruppe er industri og herefter levnedsmiddel/husholdningsgruppen. Også transport/kommunikationsgruppen er stor og består af de mange kvindelige sporvognskonduktører.

De tyske arbejdspladser

De danske arbejdere blev beskæftiget på mange forskellige typer arbejdspladser. Der var mange industrivirksomheder, som utvivlsomt har været lagt an på den krigsvigtige produktion: flyvemaskiner, motorer, våben, elektronik, gummi og lignende, ligesom der i transportlisterne figurerer mange værfter og bådebyggerier.

Tabel 6: Antal afrejser fordelt på faglært og ufaglært arbejde i erhvervsgrupper

FAGLÆRT ARBEJDE		UFAGLÆRT ARBEJDE	
Byggeri	724	Byggeri	2267
Industri	999	Industri	2108
Kontor/handel	76	Levnedsmiddel/husholdning	268
Levnedsmiddel/husholdning	249	Minedrift	452
Transport/kommunikation	96	Transport/kommunikation	1159
Andet	148	Andet	183
	<u>2292</u>		<u>6437</u>
Ikke oplyst erhverv	9		

Tabel 7: Antal afrejser/kvinder fordelt på faglært og ufaglært arbejde i erhvervsgrupper

FAGLÆRT ARBEJDE		UFAGLÆRT ARBEJDE	
Kontor/handel	38	Industri	486
Levnedsmiddel/husholdning	4	Levnedsmiddel/husholdning	216
Andet	38	Transport/kommunikation	122
	<u>74</u>	Andet	7
			<u>831</u>
Ikke oplyst erhverv	5		

Kul var et andet vigtigt produkt, og der var adskillige kulminer og -forhandlere, der havde hårdt brug for arbejdskraft.

Firmaer inden for alle områder af byggeriet var hyppige og også her vidner navne som Bauleitung der Luftwaffe, Abteilung Rüstungsausbau des Reichsarbeitsministers og Amt für Kriegswichtigen Einsatz m.fl. om, at krigen havde skabt stort behov for arbejdskraft. Bunkers og sikringsrum i beton blev opført i stort antal og reparation og genopbygning efter bombardementer har også udgjort en stor del af arbejdet.

Det har været yderst vigtigt at opretholde og udbygge kommunikationsvejene, og der var mange firmaer, som beskæftigede arbejdere ved vejbyggeri, skinnearbejde eller udbygnings-/reparationsarbejde i havne.

De offentlige transportmidler, tog og sporvogne, var andre store arbejdspladser. Postbesørgelse i Berlin, Dresden, Wien og Stettin beskæftigede også mange fynske arbejdere.

Der figurerede en række mejerisammenslutninger, men det samlede antal ansatte var ikke så stort, idet der som regel kun var få mejerister eller medhjælpere ansat hvert sted.

Det samme gælder for de mange hoteller og restaurationer, som beskæftigede tjenere, servitricer, stuepiger, kokke og køkkenmedhjælpere.

Mange arbejdsformidlingskontorer (Arbeitsamt) fik anvist arbejdskraft, som ikke på forhånd vidste, hvor eller ved hvilket arbejde, de skulle beskæftiges, idet arbejdsformidlingskontorerne videreformidlede dem til firmaer i omegnen. Det har været en meget usikker situation for disse arbejdere at rejse ned til.

Der var mange unge kvinder, der blev fæstet som hushjælp hos en tysk familie. I transportlisten var der i et enkelt tilfælde som bestemmelsessted anført betegnelsen »Verschiedene Haushalten«. Det drejede sig om 15 unge piger (kun to var over 20 år), der på forskellige tidspunkter rejste til Berlin, og først her blev sendt videre som hushjælp i familier, der ikke var bekendt på forhånd.

I øvrigt bestod en del bestemmelsessteder af forskellige sammenslutninger, såsom Friseur-Innung, Bäcker-Innung, Fachgruppe Futtermittel, Gutsverwaltung, Kohlenhandlerverband o.l., som afspejlede den statsstyrede økonomi, hvor arbejdsformidling og -mobilitet blev styret centralt og under statens kontrol.

Ingen af de firmaer, der beskæftigede fynsk arbejdskraft, har modtaget arbejdere i alle årene, men ses der bort fra de måneder i 1945, som undersøgelsen omfatter, var der enkelte, som var repræsenteret i de øvrige år.

Det gælder f.eks. Ascania Werke i Berlin, Weser Flugzeugbau i Bremen, Dyckerhoff und Widmann i Hamburg, Telefunken i Berlin og I. G. Farben i Bitterfeld. For disse firmaers vedkommende gælder det, at de eet år modtog et større antal fynske arbejdere og i de følgende år formentlig kun supplerede arbejdsstyrken op.

Enkelte firmaer modtog kun arbejdere i et meget begrænset tidsrum. Eksempelvis Th. Urbach i Hamburg, Focke Wulf i Bremen og en anden flyvemaskinefabrik Junkers Flugzeug- und Motorenwerke i Halberstadt, som efter henholdsvis 1940 og 1941 ophørte med at tage fynske arbejdere.

Minearbejderne fordeler sig især på to firmaer, nemlig Matthias Stinnes i Essen og Anhaltischen Kohlenwerke i Wühlitz, som repræsenterede flere forskellige gruber f.eks. nogle med pigenavne som Elisabeth, Anna, Gertrud og Cecilie.

I oktober 1941 vedtog den danske regering at give en bonus på 300 kr. til de arbejdere, der ville påtage sig arbejde i minerne. I januar 1942 er der registreret 107 afrejser til Anhaltischen Kohlenwerke, som må anses for en direkte følge af bonustilbuddet. Hos Matthias Stinnes i Essen havde der været ansat grubearbejdere siden oktober 1940, men muligvis har de været beskæftiget ved arbejde over jorden. Det var i hvert fald aftalen, da hvervningerne startede i maj 1940. Efter februar 1942 figurerede der ingen afrejste minearbejdere.

Det største antal tysklandsarbejdere var koncentreret i det nordlige Tyskland, med Berlin og Hamburg som de klart største koncentrationer. Begge byer havde adskillige store fabrikker, som beskæftigede mange udenlandske arbejdere. I Berlin var det specielt AEG, Askania Werke og Siemens Schukertwerke, som modtog fynske arbejdere. Deutsche Reichspost og Berliner Verkehrsbetriebe var andre store arbejdspladser i Berlin for fynboer.

Hamburg havde mange forskellige firmaer både inden for industrien og byggeriet, som antog fynske arbejdere. De største aftagere var Dyckerhoff und Widmann, Theodor Urbach, H. C. Stülchen & Sohn og Friedrich Poul Stolze, men også mange søfolk fik her hyre gennem Verband Deutscher Reeder.

Bremen og Kiel var de byer, der næst efter Berlin og Hamburg modtog flest fynske arbejdere. Afrejserne til Bremen gik næsten udelukkende til Weser Flugzeugbau og Focke Wulf, medens der i Kiel var adskillige firmaer specielt inden for byggeriet, som beskæftigede arbejderne.

Byer som Braunschweig, Rostock, Brandenburg, Halberstadt, Waren og Oschersleben var klart domineret af arbejdere i flyvemaskinefabrikker.

Arbejderne i Essen, Wühlitz, Borna og Grosskayna var næsten udelukkende folk, der arbejdede i minerne.

I andre byer var det også specielle erhverv, der dominerede, f.eks. i Hannover var næsten alle de fynske arbejdere ansat på Continental Gummiwerke og i Helmstedt på folkevognsfabrikkerne. I Magdeburg, Dresden, Leipzig og Wuppertal var det sporvognsførere og -konduktører.

Der var specielt mange kvinder, der var beskæftiget som sporvognskonduktører. Inden for industrien var der især to firmaer, der havde mange kvinder ansat, nemlig Continental Gummiwerke i Hannover og AEG i Berlin. Ellers var kvinderne geografisk jævnt fordelt.

Organisation Todt (O. T.)

En helt speciel type arbejde blev udført af dem, der lod sig hverve til Organisation Todt. Organisationen var en militær arbejdsorganisation, der var organiseret som militære enheder (Einsatzgruppen) til arbejdsindsats ved fronterne. Den blev oprettet af Fritz Todt i 1938 i forbindelse med opførelsen af Siegfriedlinjen, og dens opgaver var at udføre bygnings- og befæstningsopgaver. Todt var chef for organisationen indtil sin død ved en flyveulykke 8. februar 1942. Albert Speer, der havde titel af »Generalbauinspektor für die Reichshauptstadt«, blev Todts efterfølger, og han lagde O. T. ind under Reichsministerium für Bewaffnung und Munition.

I 1942 bestod O. T. af syv Einsatzgruppen, der opererede i Rusland, Skandinavien, Vesteuropa og på Balkan. Hver gruppe rådede over flere Oberbauleitungen, hver med arbejdsantal mellem 5.000 og 15.000 mand. Hertil kom Bauleitungen, med fra 1.000 til 3.000 mand og sidst de enkelte Baustellen, der kunne omfatte op til 1.000 mand.

O. T.'s ansatte havde som »Wehrmachtgefolge« en række begunstigelser på linie med soldaterne. De havde krav på indkvartering og forplejning som soldaterne, de fik Wehrmacht-billetter til de offentlige transportmidler, gratis lægehjælp o.s.v.

Organisationen havde en række specialenheder f.eks. N.S.K.K. (National-Sozialistisches Kraftfahrerkorps), Legion Speer¹³ og Schutzkommando. Der var 119 fynske arbejdere, der lod sig hverve til disse korps.

I N.S.K.K. og Legion Speer var arbejderne ansat som chauffører. De, der lod sig hverve til Schutzkommando, blev gennem O. T. Zentrale i Berlin uddannet som S. K. Mann, d.v.s. vagtmand. Vagtmændene kunne ikke betragtes som civile lønarbejdere som de øvrige tysklandsarbejdere, idet de modtog 6 ugers speciel militærtræning i bl.a. våbenbrug og ideologisk skoling. De var uniformerede og bevæbnede og gjorde tjeneste med bevogtning ikke kun af materialer og forsyninger, men også ved fangelejre, ligesom de kunne risikere at blive indsat til partisanbekæmpelse. Efter uddannelse i Berlin blev de danske SK-mænd overflyttet til tjeneste forskellige steder enten i Tyskland eller de besatte lande. En del fynske vagtmænd kom til Frankrig.

I modsætning til de tysklandsarbejdere, der havde udført civilt lønarbejde, blev vagtmænd og i nogle tilfælde chauffører i retsopgøret efter krigen idømt straffe på op til 4 års fængsel for at have gjort tjeneste i O. T.

13. Legion Speer var en transportenhed, der blev oprettet i 1942 og som kun bestod af udlændinge. Seidler, s. 206.

Undersøgelsen af de fynske O. T. arbejdere viser, at der især blandt vagtmændene var mange helt unge, men i det hele taget var O. T. arbejderne forholdsvis yngre end resten af arbejderne, og det var de færreste, der var over 30 år. Besynderligt nok var der kun to af O. T. arbejderne, der stod opført som medlem af DNSAP. I hvert fald de, der lod sig uddanne til vagtmænd, kunne formodes at have nazistiske sympatier, men det udmøntede sig altså ikke nødvendigvis i medlemskab af DNSAP.

Mange af O. T. arbejderne havde været afsted før og kunne regnes til de mere erfarne tysklandsarbejdere. 39 rejste to gange, 17 tre gange, 6 fire gange og 2 fem gange. Det kan tænkes, at de under tidligere beskæftigelse i Tyskland lod sig påvirke af propagandaen til at gå ind i organisationen. Muligvis var den danske regerings bekymring for nazistisk påvirkning af tysklandsarbejderne ikke ubegrundet. Det er i hvert fald tankevækkende, at Karl O. Christiansen i en undersøgelse af landssvigerkriminalitet har konstateret, at 57 % af de danske landssvigere havde været tysklandsarbejdere¹⁴.

Der er kun tre tilfælde, hvor det kan konstateres, at en O. T. arbejder på et senere tidspunkt tog arbejde i Tyskland uden for organisationen, ellers har alle andre afrejser været foretaget inden hvervningen til O. T.

Afrejserne til Organisation Todt faldt i korte afgrænsede perioder. For vagtmændenes vedkommende rejste 36 i sidste halvår af 1943, 48 rejste i 1944 og 6 i 1945. Chaufførerne til Legion Speer rejste alle i november, december 1942 og januar 1943, medens chaufførerne til N.S.K.K. rejste i marts-april 1943. En enkelt med stillingsbetegnelse skomager rejste i 1944 til Einsatzgruppe Wiking på Sild.

Som forventet på grund af aldersfordelingen var de fleste ugifte, og som de fleste andre tysklandsarbejdere kom flest O. T. arbejdere fra købstæderne. Kun 10 havde tidligere haft et faglært arbejde.

Hvad fortæller undersøgelsen?

Tilsyneladende er Fyn repræsentativ for hele landet og kan med rette betegnes som et »Minidanmark«. I hvert fald på de områder, hvor det i denne undersøgelse har været muligt at sammenligne de fynske tal med tallene på landsplan, har der været overensstemmelse. Det gælder tidspunkterne for de forskellige afrejser, de kvindelige arbejderes andel og deres afrejsetidspunkter.

De fynske tysklandsarbejderes antal i forhold til befolkningstallet er lidt

14. Karl O. Christiansen, Landssviger-kriminaliteten i sociologisk belysning, s. 126-130.

lavere end forventet som følge af, at København er overrepræsenteret i forhold til landsgennemsnittet.

Det vil næppe være rimeligt at tale om en »typisk tysklandsarbejder«, for inden for hver af de undersøgte områder var der mange forskellige typer repræsenteret. Der er dog visse karakteristika i hver gruppe, som gør det muligt at sige noget om, hvad der dominerede flertallet i grupperne.

Der var flest unge mennesker, som rejste, og flertallet var i tyverne på afrejsetidspunktet. Hos kvinderne var flertallet lidt yngre end mændene. Både hos kvinder og mænd dominerede de ugifte, især er andelen af ugifte kvinder stor i forhold til det samlede antal, hvilket naturligvis også hænger sammen med, at de fleste kvinder var meget unge, og at gifte kvinder ikke så let kunne forlade deres hjem.

Den geografiske fordeling på by og land viser, at tysklandsarbejdet overvejende var et byfænomen.

Langt de fleste tysklandsarbejdere var ufaglærte (74 %).

Beskæftigelsen lå for en stor dels vedkommende inden for industrien og byggeriet. Det gælder både for det faglærte og ufaglærte arbejde. Arbejder/arbejderske er de hyppigste stillingsbetegnelser og var hovedsageligt ensbetydende med fabriksarbejde. Hos mændene fulgte stillingsbetegnelser inden for det ufaglærte bygningsarbejde tæt efter som f.eks. bygge-medhjælper, jord/betonarbejder og jordarbejder. For kvindernes vedkommende var hushjælp og konduktør de betegnelser, der forekom flest af næst efter arbejderske.

Med hensyn til det faglærte arbejde var der blandt mændene flest maskinarbejdere, medens der figurerede et så beskedent antal som 27 under betegnelsen kontordame, der var den største af kvindernes faglærte arbejdsgrupper.

Arbejderne rejste for hovedpartens vedkommende til de nordtyske områder med Hamburg og Berlin som de steder, hvor flest fynske arbejdere kom til at virke. De blev beskæftiget i firmaer, som var klart domineret af krigsvigtig produktion.

Selv om der altså kan konstateres nogle tendenser for flertallet i grupperne, spænder de resterende over et stort spektrum, både aldersmæssigt (fra 14 til 77 år) og fagligt. Udover de nævnte hyppigste stillingsbetegnelser var mange andre fag repræsenteret inden for såvel faglært som ufaglært arbejde.

Geografisk blev de fynske tysklandsarbejdere hovedsageligt koncentreret i Nordtyskland, og det var både små og store virksomheder med mange forskelligartede opgaver, der blev de fynske arbejders arbejdsgivere.

Årsagsforklaringer

Som supplement til statistikkerne er der indsamlet beretninger fra tidligere tysklandsarbejdere¹⁵. Formålet med disse har været at klarlægge, hvorledes arbejdsvilkårene og den tyske hverdag formede sig dengang. I det omfang det har været muligt, er beretningerne kontrolleret med arkivmateriale, og de sammenhænge og årsagsforklaringer, der er fremført, er kun anvendt efter nøjere vurdering. Samtalerne har imidlertid været en uvurderlig hjælp til at forstå blandt andet, hvorfor tysklandsarbejderne rejste.

Lederen af Statens Udvandringskontor gjorde sig også nogle tanker om årsagerne til, at arbejderne rejste, og i sin rapport anførte han fire motiver:

1. arbejdsløsheden i Danmark
2. eventyrlyst
3. nazidoktriner
4. ønske fra den danske regering (kul)

Med udgangspunkt i disse fire punkter er der foretaget en vurdering af, om nærværende undersøgelse støtter disse synspunkter.

M.h.t. arbejdsløsheden var den i trediverne meget stor, og i 1940 steg arbejdsløshedsprocenten yderligere til 24 % mod 18 % i 1939¹⁶. Stigningen skyldtes den almindelige usikkerhed på arbejdsmarkedet på grund af krigen og Besættelsen. En række faktorer resulterede imidlertid i, at arbejdsløsheden herefter faldt jævnt til 8 % i 1944. For det første blev et helt kompleks af beskæftigelseslove med statstilskud vedtaget for at opmuntre til udvidelse af bygge- og anlægsarbejder, og for det andet bevirkede Besættelsen, at nye arbejdsområder krævede arbejdskraft. Fra sommeren 1941 og de følgende krigssomre var ca. 55.000 mand beskæftiget med at grave tørv og brunkul for at skaffe kompensation for de brændselsleverancer, der udeblev p.g.a. de allieredes blokade.

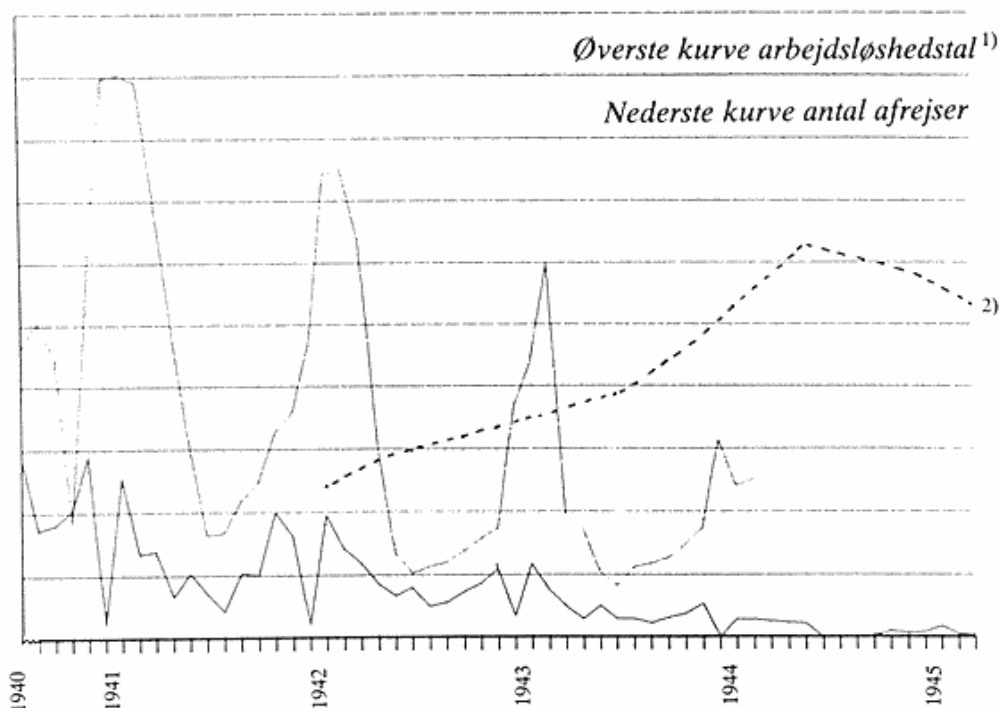
I årene 1941-43 beskæftigede tyskerne desuden gennemsnitligt 15.000 mand ved anlæg af forsvarsværker og flyvepladser, og marts 1944 toppede tallet med i alt 70.000 beskæftiget ved tyske anlægsarbejder.

Men inden virkningerne af beskæftigelseslovene og de nytilkomne arbejdsområder viste sig, var arbejdsløsheden stor. I figur 1 vises arbejdsløs-

15. Beretningerne er optaget på bånd og på baggrund af en række spørgsmål er der udarbejdet referater og vurderinger af de enkelte samtaler.

16. Arbejdsløshedsprocenterne er hentet hos Sv. Aage Hansen, Økonomisk vækst i Danmark. Bind II: 1914-1983, s. 101.

Figur 1: Arbejdsløshedstal, afrejser og værnemagtsarbejdere

- 1) Efter februar 1944 offentliggøres arbejdsløshedstal ikke. påbegyndes først igen efter Besættelsen.
 2) Tendens vedr. antal af værnemagtsarbejdere vises i den stiplede kurve.

hedstallene i relation til antallet af afrejste fynske tysklandsarbejdere. Ses der bort fra december, hvor der som tidligere nævnt blev foretaget meget få afrejser p.g.a. julehelligdagene, følges de to kurver ad. Toppunkterne i oktober/november og januar er sammenfaldende i begge kurver, og punkterne ved årsskifterne 1941/42, 1942/43 og 1943/44 er tilsvarende lavere end i 1940/41. Der kan således ikke være nogen tvivl om, at arbejdsløsheden har spillet en stor rolle i forbindelse med tysklandsarbejdet, hvilket også fremgår af oplysningerne fra de interviewede, der alle var arbejdsløse på det tidspunkt, hvor de lod sig hverve til arbejde i Tyskland.

Værnemagtsarbejdet var som nævnt medvirkende årsag til, at arbejdsløsheden faldt, og som det ses i figur 1, er kurverne for afrejser og for værnemagtsarbejder modsatrettede. Det kan tolkes sådan, at antallet af afrejser til Tyskland ville have været større, hvis ikke der havde været arbejde at få ved tyske anlægsarbejder.

Både værnemagtsarbejdet og de nye arbejdspladser ved tørve- og brun-
kulsgravningerne gav altså beskæftigelse til mange *mandlige* arbejdere, og
fik afrejsetallet vedr. tysklandsarbejdere til at falde. I figur 3 fremgår det
imidlertid at antallet af afrejste *kvindelige* arbejdere var mere konstant
end det samlede antal afrejste. Forklaringen på det er uden tvivl, at de nye
arbejdspladser, der opstod i forbindelse med Besættelsen, ikke var til
kvinder, hvorfor de fortsat lod sig hverve til arbejde i Tyskland.

Eventyrlysten, som udvandringschefen nævner som pkt. 2, har forment-
lig også været til stede hos en del af de rejste, men begrebet er svært at
måle.

Der var dog formentlig kun få, der rejste udelukkende af eventyrlyst. I
de fleste tilfælde har det sikkert drejet sig om arbejdsløse, der gerne ville i
arbejde, og som så samtidig fik chancen for at se noget nyt. For mange
unges vedkommende var alternativet et beskæftigelsesprojekt i en lejr for
unge arbejdsløse til en minimal løn.

Nogle af de interviewede nævner også, at de anså det for mere spænden-
de at kommet til et fremmed land og opleve nye forhold end at gå arbejds-
løs derhjemme. En enkelt lod sig hverve til en bestemt arbejdsplads for at
komme til at opleve byen Wien.

Selv om eventyrlysten ikke kan måles, må den uden tvivl accepteres
som en medvirkende årsag til afrejserne.

Om der var nogle, der rejste udelukkende p.g.a. nazistiske doktriner er
også svært at afgøre, men der var nazister blandt de fynske tysklandsar-
bejdere. Ved en gennemgang af Bovrup-kartoteket er der fundet 127 fyn-
ske tysklandsarbejdere, der stod opført som medlemmer af DNSAP. De-
res afrejser fordelte sig som samtlige afrejser, så der var altså tilsyneladen-
de ikke specielle forhold, der indvirkede på DNSAP-medlemmernes af-
rejser.

Nazisternes andel af de fynske tysklandsarbejdere andrager imidlertid
1,9 %, hvilket er næsten tre gange så højt som gennemsnitstallet på 0,7 %
for nazisternes andel af hele den fynske befolkning. Gennemsnitstallet er
Malene Djursaa kommet frem til i sin undersøgelse af de danske nazister.

Der har altså blandt DNSAP-medlemmerne været en langt større tilbø-
jelighed til at vælge tysklandsarbejdet end blandt ikke-medlemmer, og de
fastholdt også tysklandarbejdet i højere grad end ikke-medlemmer, idet
35 % rejste flere gange mod 21 % hos samtlige afrejste.

Mens 10,6 % af alle afrejste var kvinder, udgør kvindernes andel blandt
DNSAP-medlemmerne kun 7,9 %. De fleste afrejste DNSAP-medlem-
mer var gift, idet 69 afrejste figurerer som gift og 58 som ugift. I ét tilfælde
er civilstand ikke oplyst. Denne fordeling på civilstand er klart afvigende

Danske tysklandsarbejdere bydes velkommen ved den dansk-tyske grænse.

fra det samlede antal, men det kan muligvis hænge sammen med aldersfordelingen. Medens der var ca. lige mange DNSAP-medlemmer under som over 30 år, var der i det samlede tal overvægt af personer under 30 år.

Antallet af afrejste kvindelige DNSAP-medlemmer var lavere end blandt ikke-medlemmer, og på nær én var alle ugifte. Det hænger sammen med deres alder, men det kan samtidig tolkes, som om den nazistiske ideologi vedrørende kvindernes plads inden for hjemmet har spillet en rolle. De gifte mænds koner har formentlig været hjemmegående. I hvert fald kom de ikke med til Tyskland for at arbejde, for de kvinder, der rejste, var ugifte.

M.h.t. stillingsbetegnelse, erhvervsgrupper eller faglært/ufaglært arbejde var der ingen nævneværdige forskelle mellem DNSAP-medlemmer og ikke-medlemmer.

Det sidste punkt, udvandringschefen nævnte som motiv for afrejserne, var ønske fra den danske regering (kul). Her hentydedes til, at regeringen havde fordel af, at der var arbejdere, der frivilligt rejste til Tyskland. Ved forhandlingerne umiddelbart efter at besættelsen havde fundet sted, havde tyskerne nemlig anført som betingelse for fortsatte brændselsleverancer fra Tyskland, at der blev leveret dansk arbejdskraft til erstatning for den tyske arbejdskraft, der medgik til produktionen af brændsel til Danmark. Dette forhold blev kraftigt pointeret i skrivelsen fra De Samvirkende Fagforbund i Danmark til lokalforbundene, uden tvivl som en forkla-

ring på og undskyldning for, at man havde deltaget i forhandlingerne og nu henviste sine medlemmer til det tyske arbejdsformidlingskontor. Hvis de danske arbejdere havde afvist at tage arbejde i Tyskland, havde regeringen været nødt til at finde pressionsmidler imod de arbejdsløse eller på anden måde imødekomme tyskerne. Det blev imidlertid ikke nødvendigt, idet der fra begyndelsen var et tilfredsstillende antal, der meldte sig frivilligt.

Der bør dog nok sættes spørgsmålstegn ved, om de arbejdere, der meldte sig, gjorde det for at gøre livet lettere for regeringen eller for landet som helhed. Der var sikkert andre motiver, der vejede tungere. Der er blandt de interviewede nogle, der har anført dette som en medvirkende årsag til, at de tog afsted, men dette kan være en efterrationalisering, der tjener som en forklaring på, at de godtog et arbejde, som senere af nogle blev anset for uacceptabelt. Efter krigen blev netop den danske regerings ønske brugt som et forsvar både af De Samvirkende Fagforbund i Danmark og af tysklandsarbejderne for de dispositioner, de havde truffet.

Selv om antallet af tysklandsarbejdere og arbejdsløshedstallene tydeligvis hang sammen, viser kurverne også, at andre forhold i hvert fald fra midten af 1943 må have spillet en rolle. Spørgsmålet vedr. årsagerne til afrejserne kan også vendes om, således at der kan opstilles nogle motiver til, at arbejderne ikke tog afsted.

Et af disse motiver kunne være krigens gang og den politiske udvikling i landet. Ruslandsfelttogets indledning 22. juni 1941 og den efterfølgende aktion mod de danske kommunister markerede en ændret holdning mellem kommunisterne og besættelsesmagten, men der er ingen markant ændring at spore i afrejserne på figur 1. Sommermånederne er de tidspunkter, hvor de færreste rejste, men i 1941 kan man se, at tallene i august og september når ligeså højt op som i maj. Forholdet til kommunisterne kan derfor ikke siges at have indvirket negativt på hvervningerne til Tyskland.

Vendepunktet i krigen efter tyskernes nederlag ved Stalingrad i januar 1943 kunne også være medvirkende til, at de, der havde troet på tysk sejr, nu besindede sig og blev hjemme. Selv om kurven falder fra januar til april, kan det dog ikke alene tilskrives krigens gang, idet kurven har en lignende retning de foregående år. Ved årsskiftet 1942/43 befinder kurven sig imidlertid på et klart lavere niveau end på samme tidspunkt de to foregående år, men samtidig er kurven vedr. værnemagtsarbejderne i brat stigning. Det er mest sandsynligt, at det sidste forhold var væsentligere end de ændringer, der foregik i magtforholdet mellem Tyskland og De Allierede.

Regeringens brud med tyskerne i august 1943 ser heller ikke ud til at have haft umiddelbar betydning, idet tallet for november igen når op på maj måneds niveau.

Derimod har de allieredes landgang i Normandiet i juni 1944 tilsyneladende haft effekt, idet der i juni, juli og august overhovedet ikke er registreret nogen afrejste, men der skal nok ikke lægges for meget i disse tal, idet antallet af afrejste i 1944 både før og efter var meget lavt.

Selv om følgerne af den politiske udvikling og krigens gang altså ikke umiddelbart kan aflæses i afrejsetallene, må det bemærkes, at antallet af afrejste topper i de første besættelsesår for herefter at falde støt. Det kan derfor ikke udelukkes, at begivenhederne og stemningen i befolkningen har været medvirkende årsager til, at de første års resignation og tilpasning blev vendt til en større bevidsthed om, hvad vej vinden blæste.

Arbejdernes betænkeligheder ved at rejse skyldtes dog nok også krigsbegivenhederne i Tyskland. De tog til i løbet af krigen og berørte i lige så høj grad de udenlandske arbejdere som den tyske befolkning. De allieredes bombninger af Tyskland startede i maj 1940 og var især rettet mod industrielle mål og transportlinier – steder hvor der arbejdede mange udenlandske arbejdere. Fra sommeren 1943 blev bombningerne intensiveret og især rettet mod de tyske byer. De byer, hvor der var specielt mange fynske tysklandsarbejdere, f.eks. Hamburg, Berlin, Bremen, Kiel, Lübeck, Essen, Dresden og Hannover gik heller ikke ram forbi. Især gik det hårdt ud over Hamburg, hvor størstedelen af byen blev ødelagt. Disse begivenheder har utvivlsomt fået mange til at rejse hjem, så snart de fik mulighed for det.

Alle de interviewede tysklandsarbejdere har oplevet disse bombninger, men har været berørt af dem i mere eller mindre grad. Af Statens Udvaldringskontors statistik vedr. afdøde danske arbejdere fremgår det, at man havde kendskab til 443 tilfælde på landsplan, hvor danske arbejdere afgik ved døden, medens de havde arbejde i Tyskland. Avisomtaler vedr. dræbte arbejdere vidner om, at befolkningen fik kendskab til disse forhold, og efterretningerne har sikkert fået nogle til at tage en evt. afrejse op til revision.

Den strenge arbejdsdisciplin i Tyskland kan også have afskrækket nogle fra at rejse. Statens Udvaldringskontor oplyser i sin rapport vedr. virksomheden under krigen, at 962 danske arbejdere fik fængselsstraffe i Tyskland. Sammenlignet med nutidens forhold, var straffene dengang hårde i forhold til forseelserne. Eksempelvis figurerer der i en af Statens Udvaldringskontors statistikker flere tilfælde, hvor personer er idømt dødsstraf for kufferttyveri. Af samtaler med tidligere tysklandsarbejdere,

fremgår det ligeledes, at det var almindeligt, at pjæk og beruselse blev straffet med fratagelsen af madrationer, korporlig afstraffelse eller arbejdsopdragelseslejr.

Ovennævnte resultater kan sammenfattes til følgende typiske karakteristika for de fynske tysklandsarbejdere: mandlig, ugift, mellem 18 og 21 år og ufaglært, der blev beskæftiget i en krigsvigtig produktion i det nordtyske område, som han rejste til indenfor de første 2 år af Besættelsen.

Årsagen til tysklandsarbejdet var frem til midten af 1943 helt entydigt arbejdsløsheden. Afrejserne steg og faldt i takt med arbejdsløshedstallene. Indirekte spillede også værnemagtsarbejdet i Danmark en rolle for antallet af tysklandsarbejdere, idet mange som alternativ til arbejdsløshed valgte at arbejde for tyskerne her i landet fremfor at rejse til Tyskland.

Midt i 1943 steg arbejdsløshedstallene igen, men afrejserne til Tyskland stagnerede og fra foråret 1944 svandt de ind til kun få afrejste. På det tidspunkt var der altså motiver til at blive hjemme, som vejede tungere end arbejdsløshed.

Sammenligning af afrejsetal med udvalgte militære og politiske begivenheder giver ikke noget entydigt billede af, at de har haft betydning for nedgangen i afrejsetallene.

Stemningen i befolkningen var imidlertid slået helt om, efterhånden som krigen udviklede sig til ugunst for tyskerne. De første års resignation og forsøg på at tilpasse sig tyskernes planer for det kommende Neuropa var afløst af iver efter at finde sin plads blandt de allierede efter krigen, og denne opportunistiske kan altså også aflæses i afrejsetallene.

Efterretninger fra arbejdspladserne i Tyskland kan også have været årsag til, at de arbejdsløse foretrak at blive hjemme.

Forstærkede allierede luftangreb på tyske byer og industrikoncentrationer gjorde ophold i Tyskland livsfarligt, og hertil kan lægges risikoen for hårde straffe for mindre forseelser på grund af den strenge tyske arbejdsdisciplin.

For en mindre del har nazistiske sympatier været årsag til tysklandsarbejdet, men DNSAP-medlemmernes afrejser adskiller sig ikke fra de øvrige afrejstes. Også for deres vedkommende starter nedgangen i afrejsetallene i midten af 1943, og befolkningens voksende modvilje mod besættelsesmagten har altså også her sat sine spor.

Omtalt litteratur

- Christiansen, Karl O.: *Landssvigerkriminaliteten i sociologisk belysning*. København, 1955
- Djursaa, Malene: *DNSAP – Danske nazister 1930-45*. Bind 1 og 2, Gyldendal 1981
- Hansen, Sv. Aage: *Økonomisk vækst i Danmark. Bind II. 1914-1983*. Gyldendal, 2. udg. 1984
- Herbert, Ulrich: *Fremdarbejder. Politik und Praxis des »Auslander-Einsatzes« in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Verlag J. H. W. Dietz Nachf. 2. Auflage 1986 (1. udgave 1985)
- Lund, Tove: *Fagbevægelsens forhold til samarbejdspolitikken 1940-42 i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie*. 1972
- Mathiasen, Karsten – Stræde, Therkel: *Die dänischen Arbeiter in Deutschland 1940-45. Kurze Übersicht*. København, 1984
- Den Parlamentariske Kommissions Betænkning: Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget under 15. juni 1945 og 8. januar 1948 nedsatte Kommission i h.t. Grundlovens Paragraf 45. Bind 1-11 + bilag*. København, 1945-51 (Benævnt PK i noterne)
- Seidler, Franz W.: *Die Organisation Todt. Bauen für Staat und Wehrmacht 1939-1945*. Koblenz, 1987
- Statistiske Meddelelser 1940-1945*
- Stockhorst, Erich: *5000 Köpfe. Wer war Was im 3. Reich*. Kiel, 1985